

Przyczynek do historii *koranu* w języku polskim

Joanna Kulwicka-Kamińska

Instytut Języka Polskiego, Zakład Historii Języka Polskiego, Toruń

Celem analizy jest pokazanie różnych dróg przenikania wyrazu *koran* oraz innych wyrazów mieszczących się w jego polu semantycznym do systemu leksykalnego polszczyzny.

Materiał źródłowy stanowią teksty zróżnicowane pod względem formalnym i czasowym, bowiem źródłem ekscerpji słownictwa są zarówno polskie przekłady Koranu jak i mało znane historii języka polskiego zabytki Tatarów litewsko-polskich (dalej Tlp), pisane grafią arabską, wymagające transkrypcji i transliteracji. Są to więc pochodzące z XVII w. pierwsze zachowane kopie zabytków tatarskich (*Kitab z Kazania /KzK/, Chamait lipski /Chl/*)¹, teksty XVIII-wieczne (*Tefsir* – 1725r. fragm. /T1/, *Tefsir* – 1788r. fragm. /T2/, *Kitab Łuckiewiczza* fragm. /KŁ/, *Kitab Milkamanowicza /KM/* fragm.)², XIX-wieczne (materiał leksykalny wyekscerpowany z XIX-wiecznych kitabów w formie słowniczków opracowanych przez S. Akiner /A/ i A. Woronowicza /W³/, J. Sobolewskiego *Wykład wiary mahometańskiej czyli islamskiej* – 1830 r. /Ww/) oraz XIX i XX-wieczne przekłady Koranu: *Koran* w przekładzie filomatów⁴ – 1848 r. /KF/, *Koran* w przekładzie J. Buczackiego⁵ – 1858 r. /KB1/, *Wersety z Koranu*⁶ – 1935 r. /WzK/, *Koran* w przekładzie J. Bielawskiego⁷ – 1986 r. /KB2/, *Koran*⁸ – 1990 r. /K3/).

SPolXVI (I, 116 i 142; IX, 431–432) notuje hasła: *Alkoran* oraz *jelkuran* w znaczeniu ‘mahometańska księga praw i przepisów religijnych’. Wyraz *Alkoran* w XVI-wiecznych zabytkach języka polskiego, według SPolXVI, występuje 19 r. (*alkoran* – 17 r.; *alkoram* – 1 r.; *alchoran* – 1 r.: KrowObr, BielKron (7 r.), RejPos, RejZwierc, ReszPrz (3 r.), SkarKaz, SkarKazSej (3 r.), PowodPr, PatKaz I), np.: *machometh w swych ksygach ktore przeszwal alchoran kthore vturkow są jako Ewanyelya tak mouy PatKaz I 10; áczkolwiek ich [Turków] Alkoran niedopuszcza żadnego Gáurá miedzy imi mieć/ ále obrzezány Krześcíanin niemoże od nich wynidź swą wolą* BielKron 260 v. SPolXVI notuje także wyrażenie *turecki alkoran, alkoran turecki* (np. KrowObr 147) i podaje znaczenie przenośne: ‘mahometanizm, religia mahometańska’ (RejZwierc 250) oraz derywat *alkoranowy* (GrzegRóżn 2). Forma *jelkuran* występuje 1 r. – *przysięgać na jelkuranie* (LibLeg 10/97 v). Słowo *Alkoran (Koran)* jest znane wszystkim późniejszym leksykografom (por. Kartoteka SPolXVII i XVIII: *Alkoran*,

¹ Teksty transliterowane i opracowane przez Miškinienė G., *Sieniausi lietuvos totorių rankrašėiai*, Wilno 2001.

² za Meredith-Owens G. M., Nadson A., *The Byelorussian Tatars and their Writings* (1973, 141-176), *The Journal of Byelorussian Studies*, London 1970, t. 2, nr 2, 141-176: *Tefsir 1725 r.*; Stankievič J., *Přispěvky k dějinám běloruskeho jazyka na základě rukopisu ‘Al-Kitab’*, *Slavia* 1933-1934, rocznik 12, 357-390: *Kitab Łuckiewiczza*; transliteracja rękopisów: *Tefsir 1788 r.*, *Kitab Milkamanowicza* - Łapicz Cz.; Jankowski H., Łapicz Cz., *Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*, Warszawa 2000; Łapicz Cz., *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń 1986.

³ Akiner S., *The Vocabulary of a Byelorussian K’it’ab in the British Museum*, *The Journal of Byelorussian Studies*, London 1973, t. 3, nr 1, 55-84; Woronowicz A., *Kitab Tatarów litewskich i jego zawartość*, *Rocznik Tatarski*, II, Zamość 1935b, 376-394.

⁴ *Koran*, Poznań 1848 (jedenaście sur) – prawdopodobnie autorstwa ks. Chlewińskiego D. i Domeyko I.

⁵ *Koran*, Tarak Buczacki J. M., Warszawa 1858.

⁶ *Wersety z Koranu*, Sarajewo 1935 – reprint z 1995r.

⁷ *Koran*, Bielawski J., Warszawa 1986.

⁸ *Święty Koran*, Londyn 1990 (pod patronatem Hazrat Mirza Tahir Ahmad).

Koran, Kuran; SL I, 440: *Alkoran*; SMick I, 56 i III, 402: *Alkoran, Koran*; SWil I, 525: *Alkoran, Koran*; SDor I, 89 i III, 1002: *Alkoran, Koran*; SWO, 231). Obecnie występuje w znaczeniu: ‘święta księga muzułmanów, zawierająca naukę Mahometa (114 sur, rozdziałów), zbiór podstawowych przepisów religijnych i prawnych oraz nakazów moralnych islamu’ (SWO, 231). Współczesnym użytkownikom języka polskiego znane są derywaty: *koraniczny, koranowy* (por. SDor III, 1003). Leksykografowie potwierdzają arabskie pochodzenie słowa⁹: ar. ’al-Qur’,n – ‘czytanie, wykład; nazwa zbioru 114 sur, wypowiedzi proroka MuĖammada; księga religii islamu’ – w jęz. tur. Al-Koran, Al-Kuran, Elkoran, Elkuran, Kuran to ‘Koran’¹⁰; śr.osm. Alkoran [n.osm. Kuran] ‘Koran, święta księga mahometan’¹¹; tur. z ar. Kur’,n ‘Święta Księga islamu’¹².

U muzułmanów litewsko-polskich występuje przeważnie, wskazująca na pochodzenie z języków orientalnych, forma *kuran* w znaczeniu ‘Koran’: *pŪtreba kuran* (KzK, w. 56a, s. 91); *ku’r,n pec* (T1 I, w. 1); *mes’enc ramezan ktĉri zeslano v nim kurZn* (T2 II, w. 2, s. 49); *naĉĉi vas kurZn i mondroĉci znaĉ boga jednego i naĉĉi vas pis’ma* (T2 II, w. 8, s. 40) – por. T2 II, w. 3, s. 10; w. 4, s. 10; w. 8, s. 22; w. 7, s. 23; w. 4, s. 46; w. 6, s. 64; LIX, w. 7, s. 96; *kur’an* (KŁ w. 6, s. 118 a); *Qur’,n ţveti* (KM, w. 10, s. 2); *Qur’,n nezlani jest od boha* (KM, w. 2, s. 122); *chvala Panu Bogu k’turij zeslal na sluga swego kŕenge kur’an povaĉnij i mondrij; jak u kur’anie piĉe; ime Tvoje jest sundĉicel kur’anem; trimac kerane Boĉeho; keranem ajet’em* (KL – A, 71; por. W, 360 *Kuran* ‘Koran’). W zabytkach Tatarów występują rŕownieĉ derywaty przymiotnikowe, utworzone od sŕowa *Kur’an*: *kur’annij (kur’anny)* – *poĉle pecja kur’annaho; kur’annije ajet’i; kur’anovij – kur’anova pecjo; dla pravdĉivaĉci imon kur’anovich* oraz derywat rzeczownikowy *kurandĉej* ‘czytajĉcy dobrze Koran’ (ar. *qur’an* + tur. *gi*) (W, 360; A, 71). W pŕoĉniejszych, tj. XIX i XX –wiecznych tekstach, spotyka siĉ juĉ leksem *Koran*: *Koran przewyborny, ktŕory na ostatku zeslany byĉ z nieba* (Ww, s. 16); *Xiĉga Boga jest Kŕoran* (Ww, s. 109 – por. takĉe Ww s. 7, s. 20; s. 92); *dĉwiek sŕow Koranu* (WzK Łupy, s. 2); *Ostrĉeĉ Koranem* (WzK Kaf, s. 45); *Koran prowadzi drogĉ najbezpieĉniejszĉ; on wiernym zapowiada ţzczĉĉcie* (KB1 XVII, 9) – por. *Oto ten koran prowadzi ku temu, co jest bardziej proste* (KB2 XVII, 9); *Wierni, znajdq dla siebie w Koranie uzdrowienie i łaski Pana* (KB1 XVII, 84) – por. *My zsyłamy poprzez Koran to, co jest uzdrowieniem i miłosierdzieniem* (KB2 XVII, 82); KB1 XVII, 49; 90; 91; XVIII, 52; XX, 1-3; XXXVIII, 1; XLIII, 43; LXXII, 1-2 – por. KB2 XVII, 46; 88; 89; XVIII, 54; XX, 1-3; XXXVIII, 1; XLIII, 44; LXXII, 1-2; *Ten oto Koran zostaĉ mi objawiony* (K3 VI, 20).

Ponadto, w piĉsmiennictwie Tlp w odniesieniu do Koranu uĉywa siĉ trudnych do przetłumaczenia nazw ar. pochodzenia: *furkan, kitabŭllach, mewni*. W KL czytamy *furkan pec; indĉil, ţebur, furkan to jest kur’an* (A, 67; por. KM, w. 13, s. 369: *Furq,n; W, 358: Furkan* ‘Koran’ z ar. al-furqan). Podobnie w K3 synonimem Koranu jest Al-Furq,n: *Ten, kto zeslaĉ Al-Furq,n swemu ţludze* (XXV, 2). *Furkan* jest to bowiem jedno z okreĉleŕ Koranu – ar. Al-Furq,n ‘Koran’ przez tur. *furkan* ‘ts.’¹³. Wedĉug ar. etymologii ludowej ar. *furq,n* znaczy: 1. ‘rozdzielenie,

⁹ SMuchl (66) – ‘ksiĉga ţwiĉta musuĉmanŕw’, z ar. *kur’an* ‘czytanie’, od sŕowa *kara* ‘czytaĉ’; SWil (I, 525) – z ar.; SWO (231) – ar. *kur’,n* ‘czytanie; recytacja’ od *kara’a* ‘czytaĉ; recytowaĉ’; SDor (I, 89) – ar. al-*kor’,n* = ‘czytanie, recytowanie’ i (III, 1002) – ar. *kor’,n* daw. *kur’,n* = ‘czytanie’ [znaczenie, pochodzenie]; SPolXVI (I, 116 i 142; IX, 431–432); Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL (I, 440); SMick (I, 56 i III, 402) [znaczenie].

¹⁰ Stachowski S., *Studien ũber die arabischen Lehnwŕorter im osmanisch-tŕrkischen*, Wrocĉaw–Warszawa–Krakŕw–Gdaŕnsk, I, 1975–1986, 17.

¹¹ Stachowski S., *Studia nad chronologiĉ turcyzmŕw w jĉzyku serbsko-chorwackim*, Krakŕw 1967, 13.

¹² Stachowski S., *Sŕownictwo pochodzenia orientalnego w utworach Adama Mickiewicza*, [w]: *Mickiewicz i kresy*, Krakŕw 1999, 234.

¹³ Stachowski S., op. cit., 1975–1986, I, s. 72.

oddzielenie (np. dobra od zła)'; 2. 'świadectwo, dowód prawdy' (al-furq,n = 1. 'Koran'; 2. 'święte księgi = Koran, Biblia')¹⁴. Stąd też nazwa XXV sury Koranu Al-Furqan *Rozróżnienie*. Tłumaczenie ar. furq,n jako *rozróżnienie* występuje w KB2: *Ten, który zesłał rozróżnienie Swemu słudze* (XXV, 1), *Daliśmy już Mojżeszowi i Aaronowi rozróżnienie* (XXI, 48). U Tlp Koran to także *kitabullah*, czyli 'księga Boga', 'księga Allaha' z ar. kit,b 'all,h (W, 360). Takie tłumaczenie odnajdujemy zarówno w zabytkach Tlp jak i w polskich przekładach Koranu z równoległe używaną formą oryginalną. Koran to również *mewni* – ar. ma'n, 'sens, znaczenie; wyobrażenie (przedstawienie), pojęcie, myśl; wyraz' – tur. mane, mana, män, 'znaczenie, sens'¹⁵. Woronowicz (361) objaśnia ten wyraz jako 'wykład, pojawienie' – z *kur'ana wykład mewni kazać* (kitab). Przekład ar. ma'n, można znaleźć również w KB1 – por. *On jest wykładem prawdziwej wiary* (XLI, 2).

Na kartach przekładów koranicznych leksem *Koran* jest ośrodkiem wielu wyrażen metaforycznych, np.: *on jest rękonią łask niebieskich, stróżem wiernych* (KB1 XXIX, 50); *Koran jest światłem wiary* (KB1 XXXIX, 23); *on jest drogą prostą i uzdrowieniem* (KB2 XLI, 44); *zwiastun radosnej wieści i ostrzeżenie* (KB2 XLI, 4); *pismo przestróg* (KB1 XXXVIII, 7); *Koran jest odwieczną prawdą* (KB1 XXII, 53); por. KB1 XI, 20; XXI, 106; XXVII, 2; XXVII, 78-79; XXXVI, 1; XXXVIII, 7; XLI, 2-3; XLV, 19; L, 1; LXIX, 51; LXXII, 1 - KB2 XI, 17; XV, 1; XXI, 106; XXVII, 2; XXVII, 77; XXXVI, 2; XXXVIII, 8; XLI, 3; 44; XLV, 20; L, 1; LXIX, 51; LXXII, 1; LXXXVI, 13-14; *wyraźny dowód dla ludzi, przewodnictwo i napomnienie dla bogobojnych* (K3 III, 139); K3 III, 20; IV, 175. *Koran* jest również antropomorfizowany: *czyni obietnice i grozi* (KB1 XLI, 3). W T2 (II, w. 3, s. 49) w odniesieniu do Koranu użyto rzadko spotykanego w dobie średniopolskiej słowa *dyrekcyjja* ('kierowanie, wprowadzanie porządku i regulaminu' – por. SPolXVI VI, 292, który potwierdza jego występowanie tylko 4 r. w SarnStat): *derekcijón dla lućij*. W KM jest obdarzany wieloma przymiotami, np.: *śveti* (w. 10, s. 2), *śveti šan* (z ar. ša'n 'sława', czyli sławny – w. 8, s. 7), *kal,mu All,hi* (z ar. kal,m All,h 'słowo Boga' – w. 11, s.22), *povaźni i mondri* (w. 1-2, s. 109), *sonćicel* ('sędzia' – w. 2, s. 117), *dekret boży* (w. 12, s. 121), *kniha moja* ('księga' – w. 6-7, s. 257), *kit,bom verP* (ar. kit,b 'księga', czyli 'wierzchołek ksiąg' – w. 6, s. 488).

Kontekst koraniczny często wskazuje, iż święta księga islamu ma swój archetyp w niebie: *Koran przedwieczny i niestworzony* (Ww, s. 7-8); *Zesłał ją Bóg w języku Arabskim, iżbyście zrozumieli. Mieści się ona w księdze wielkiej, ona jest wysoka i mądra* (KB1 XLIII, 2-3) – por. *Oto uczyniliśmy ją Koranem arabskim! Być może, zrozumiecie! On jest w Matce Księgi u Nas, wzniosły, mądry!* (KB2 XLIII, 3-4); KB1 XIII, 39; LVI, 76-79; LXXXV, 21-22 – por. KB2 XIII, 39; LVI, 77-80; LXXXV, 21-22. Objawiona została przez Boga prorokowi Muhammedowi za pośrednictwem anioła Gabriela w miesiącu Ramadan w Noc Przeznaczenia Al-Kadr. Znajduje to potwierdzenie już w najstarszych zabytkach Tlp: *Nebra'il*¹⁶ *znoś ten kurZn na serca tvuje z ruzkazanja bożego potverzajoncij* (T2 II, w. 5, s. 25); *Xięgi Boskie, ktore za pośrzednictwem Gabryela zostały zesłane z nieba prorokom będącym na ziemi. Xięgi te zsyłane były tylko Prorokom, i Gabryel zstępuje nawiedzać tylko Proroków. Że Koran zesłany był Machometowi Prorokowi częściami w przeciagu 23 lat* (Ww, s. 16);

¹⁴ Danecki J., Kozłowska J., *Słownik arabsko-polski*, Warszawa 1996, s. 570.

¹⁵ Stachowski S., op. cit., 1975–1986, II, s. 76–77.

¹⁶ Džebra'il (A) – imię własne – 'Gabriel', czyli 'anioł przez którego Bóg objawił MuĖammadowi Koran' (A, 65: ar. μabr, '†l, μibr†l). W KL występuje w kontekstach: *Džebra'il jeho miłość; pitav ja u Džebra'ila* (A, 65). Tworzy derywat *džebra'ilovij* – *tylko od głosu Džebra'ilovego* (A, 65).

Machomet bowiem ogłosił, iż Kóran mu został z nieba zesłany w tym miesiącu (Ww, s. 80); *miesiąc Ramadan*¹⁷, *w którym zesłano Koran* (WzK Krowa, s. 185); *Władca świata zesłał Koran z nieba* (KB1 XXXII, 1) – por. *Objawienie Księgi – nie ma co do tego żadnej wątpliwości – pochodzi od Pana światów* (KB2 XXXII, 2); *Te głoski są znakiem księgi prawdy* (KB1 XXVIII, 1) – por. *To są znaki Księgi jasnej* (KB2 XXVIII, 1); *Mów im: Duch Świętości przyniósł go z prawdą z nieba* (KB1 XVI, 104) – por. *Zesłał go święty Duch od twego Pana, z całą prawdą* (KB2 XVI, 102); *Zesłałem Koran, w noc Al-Kadr*¹⁸ (KB1 XCVII, 1) – por. *Zaprawdę, zesłaliśmy go w Noc Przeznaczenia!* (KB2 XCVII, 1); KB1 VI, 156; 92; XII, 2; XXII, 16; XXV, 1, 7; XXVI, 192; XXIX, 46-50; XLIV, 2 – por. KB2 VI, 155; 92; XII, 2; XXII, 16; XXV, 1, 7; XXVI, 196; XXIX, 47-51; XLIV, 3; *Miesiąc Ramad,n to ten, w którym Koran został objawiony* (K3 II, 186).

Tekst koraniczny został objawiony w języku arabskim. Według Daneckiego był to klasyczny język arabski, który w momencie swojego powstania właściwie przestał istnieć, bowiem w wyniku islamizacji niemal natychmiast zaczął ewoluować, przekształcając się w literacki język arabski, który w formie pisanej przetrwał do dnia dzisiejszego¹⁹. O języku objawienia jest mowa w Koranie: *On jest wydany po Arabsku, i ogłasza kary złośliwym, a szczęście dla sprawiedliwych* (KB1 XLVI, 11) – por. *A to jest Księga potwierdzająca prawdę – w języku arabskim – dla ostrzeżenia tych, którzy są niesprawiedliwi, i radosna wieść dla czyniących dobro* (KB2 XLVI, 12); KB1 XII, 2; XIII, 37; XX, 112; XXXIX, 28-29; XLIII, 2 - KB2 XII, 2; XIII, 37; XX, 113; XXXIX, 27-28; XLIII, 3.

Tekst koraniczny, będący odpisem oryginału, archetypu przechowywanego w niebie i stanowiącego prawzór wszystkich objawień, podzielony jest na rozdziały, czyli sury (z ar. sčra ‘rozdział Koranu’)²⁰ i wersety, ajaty (z ar. ,ya[t] – ‘znak, cecha; cud; wzór; werset Koranu’; stąd w tur. ayet – ‘werset Koranu’)²¹.

W zabytkach Tlp występuje forma zapożyczona z języka arabskiego – *sura*. Przez Woronowicza i Akiner

¹⁷ ar. ramaĀn – ‘mahometkański świąteczny miesiąc (= dziewiątego miesiąca muzułmańskiego roku); tur. ramazan, ramadan, remadan, ramastan, remaz,n ‘ts.’ (za Stachowski S., op. cit., 1975–1986, III, 34; por. Stachowski S., op. cit., 1967, 58: śr.osm. ramadan [= n.osm. ramazan] ‘dziewiąty miesiąc w kalendarzu muzułmańskim; okres miesięczny postu muzułmanów’ z ar. ramaĀn ‘ts.’; Stachowski S., *Studia nad chronologią turcyzmów w języku bułgarskim*, Kraków 1971, 77: osm.–tur. ramazan ‘nazwa dziewiątego miesiąca w arabskim roku księżycowym w czasie którego muzułmanie zachowują post’ z ar. ramaĀn ‘ts.’; Stachowski S., op. cit., 1999, 242: tur. z ar. ramazan ‘wielki post u Muzułmanów’; Turek W. P., *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*, Kraków 2001, 341: *ramazan* z tur. ramazan ‘dziewiąty miesiąc w muzułmańskim kalendarzu księżycowym; także: ścisły post obowiązujący muzułmanów, przestrzegany w tym czasie codziennie od świtu do zmierzchu’, a to z ar. ramaĀn ‘dziewiąty miesiąc kalendarza księżycowego, następujący po ša‘b,nie, a poprzedzający šaww,l, liczy 30 dni’; *ramadan* z ar. ramaĀn,n). Woronowicz i Akiner w następujący sposób charakteryzują to słowo: ‘IX miesiąc roku księżycowego’ (W, 363: ar. ramadan); ‘dziewiąty miesiąc roku arabskiego; post, który jest przestrzegany podczas tego miesiąca od świtu do zmierzchu’ (A, 78: ar. ramaz,n) – por. *pośnikajce mešec remezan; mešeca ramezana; mešec ramezan* (KL – A, 78). Tworzy derywaty: *remezanni (ramazanny; ramazanowy) – post remezanni i bajram* (KL – A, 78; por. W, 363).

¹⁸ ar. q,dir – ‘moc; siłę posiadający; silny; zdolny, mocny’; stąd tur. kedir, katir, kadür, kadur, kadir ‘silny, umiętny, możny, wpływowy, zdolny’ (za Stachowski S., op. cit., 1975–1986, II, 14). W zabytkach Tlp przymioty te odnoszą się do tzw. ‘nocy przeznaczenia’, ‘nocy dającej siłę, moc’, czyli dwudziestej siódmej nocy ramazanu (W, 359: ar. lajla(t) ‘al–qadr; A, 71: ar. kadr, ‘siła, zdolność – „noc mocy” – dwudziesta siódma noc ramadanu’). W KL występuje w kontekście: *remezan mešeca dvaccac šomaje noč kedir; kedir noči ad Muchemmed praroke da nas... vidana* (A, 71). Tworzy derywat przymiotnikowy *kadyrny, kadyrna*, por. *kadyrna noc – hetoj nocy kadyrnoj (kitab), kadyrny namaz* (W, 359). W KB1 (XCVII, w. 1) występuje w znaczeniu ‘noc błogosławiona, przypadająca z dnia 23 na 24 miesiąca Ramadanu, w czasie jęj otrzymał Archanioł Gabriel od Boga księgę Koranu i zniósłszy ją na najniższy stopień Nieba, pierwszą kartę tej księgi objawił natychmiast Mahometowi. Prawowierni muzułmanie czuwają zwykle całą tę noc, oddają się modlitwom, gdyż sądzą, że podczas tej nocy Bóg zsyła z Nieba wyroki swoje na cały rok’ – *Zesłałem Koran, w noc Al–Kadr*. W KB2 jest to nazwa dziewięćdziesiątej siódmej sury Koranu Al–Kadar *Przeznaczenie*.

¹⁹ Danecki J., *Podstawowe wiadomości o islamie*, Warszawa 1997, I, 69.

²⁰ Danecki J., Kozłowska J., op. cit., 432 - por. Turek W. P., op. cit., 369: z ar. sčra ‘rozdział Koranu’, a to z hebr. šfr, ‘rząd oliwek lub winorośli; rząd, porządek, norma’.

²¹ Stachowski S., op. cit., 1975–1986, I, 23.

wyraz *sura* jest charakteryzowany w następujący sposób: ‘sura, rozdział Koranu’ (W, 364: siurej, siureji – ar. sura); ‘nazwa na oddzielnie dane Muhammadowi objawienia, które tworzą rozdziały Koranu; jest ich 114’ (A, 81: óurej, óurejut’ – ar. óčra). Występuje w kontekstach: *jakvele u Ja ôin óurej churfav; u kur’ane sto ÷etirnaccac óurajev; u katoram óureju sémi churfav nemaš*” (KL – A, 81; por. KM, w. 7, s. 486). W przekładzie Koranu z XIX wieku jest forma *surata* (z zachowaniem ar. wykładnika ż.): *Bezbożni lękają się, aby Bóg nie spuścił suraty* (KB1 IX, 65); w Koranie J. Bielawskiego jest używany wyraz *sura*: *Przynieście dziesięć sur zmyślonych* (KB2 XI, 13). Jednakże w przekładach Koranu występuje także polski odpowiednik ar. sčra – *rozdział*: *Powiedz im: zsyłałem go z nieba po wierszu i po rozdziale, aby bardziJ utwierdzić serca twoje* (KB1 XXV, 34) - por. *Został on objawiony w ten sposób, aby twoje serce było przez niego utwierdzone* (KB2 XXV, 32).

W polskiej leksykografii wyraz ten po raz pierwszy notuje SWil (II, 1599) w znaczeniu ‘rozdział, księga, na które dzieli się Alkoran’ – *W proch z nimi stłala, i tam im nócila Surę rozkoszy z księgi Alkoranu*. W tym samym znaczeniu znany jest późniejszym leksykografom. Słowniki podają arabskie pochodzenie wyrazu²².

Zabytki Tlp podają także - nieprzekładalne na języki słowiańskie - imiona pierwszej sury Koranu (tu za KM, w. 10-13, s. 483 i w. 1-2, s. 484²³): *F,tiÉat al-Kit,b* (z ar. al-F,tiÉa ‘nazwa pierwszego rozdziału Koranu’²⁴). W piśmiennictwie Tlp występuje w znaczeniach: ‘pierwsza sura Koranu’ (W, 358); ‘to co otwiera lub zwycięża; nazwa dana pierwszej surze Koranu’ (A, 66) – *trzymać, piec fatyche* (W, 358); *u fat’iche óureju; da fat’iche óureju* (KL – A, 66), *Umm al-Qur’,n* (z ar. umma[t] – ‘naród, lud, pokolenie’; tur. ümmet ‘wspólnota religijna; naród; rasa’), *Sab ‘al-Ma@,n†* (nie ma zgody komentatorów co do znaczenia tej nazwy; wyjaśnienie autorskie nawiązuje do poglądu, że chodzi tu o ‘powtarzanie’, tj. kolejne objawianie rozdziałów Koranu Prorokowi), *Sčrat aš-Šif,’* (‘rozdział uzdrowienia’), *As,s al-Qur’,n* (‘podstawa Koranu’), *Qismat a^~^al,ti* (‘przeznaczenie, los’), *Sčrat an-Nčr* (‘rozdział światła’), *Sčrat al-Madřna* (‘rozdział medyński’), *Sčrat al-Kanz, Elxam S’urej* (z ar. Éamdu – ‘chwała, pochwała’, stąd wyrażenie al-Éamdu li-ll,h – ‘chwała Bogu, dzięki Bogu’²⁵). Według Akiner źródłem wyrazu jest ar. słowo al-chamdu ‘modlitwa’, dlatego wyrażenie al-chamdu-lill,h interpretuje ona jako – ‘wszystkie modlitwy na chwałę Boga’ (por. A, 59). W słowniczku Woronowicza występuje zwrot *elcham pieć*: ‘czytać pierwszą surę Koranu’ (por. W, 357). W KL wyraz *al-chemdu* jest notowany w następujących kontekstach: *chto al-chemdu óurej peje; chto al-chemdu ne umeje što kolvek jak’ij óurej abo ajet’ pej* (A, 59).

W piśmiennictwie Tlp spotykamy zarówno próby przekładu ar. ,ya[t] jak i jego zeslawizowaną formę *ajat/ajet*. W T2 leksykalnym odpowiednikiem wyrazu ar. jest *paragraf*²⁶: *a verece v reèi inšim pragerafom ks’engi* (II, w. 5, s. 21); *pravčive zeslališmi do cebe kurZn pragrafami* (II, w. 8, s. 25), chociaż w tym samym tekście występuje leksem *ajat*: *ktčrim damč ks’enge ze všitk’imi ajatami* (II, w. 2, s. 39); podobnie w KM *eIPam s’urej sem ajetom jest* (w. 7, s. 486). Zarówno Woronowicz, jak i Akiner notują formę *ajet* (W, 354: ‘werset Koranu’ ar. ’aja (t); A, 60: ar. ,y,t’ – ‘cuda, dziwy’; ‘werset Koranu’). Słowo to jest notowane w następujących

²² SWil (II, 1599) – z ar.; SW (VI, 516: też *surata*) – ar.; SLam (2064) – ar. *sura*, pl. *surat*, ‘forma, rząd, szereg, rozdział’; SDor (VIII, 921–922) – ar. *sčra* = ‘stopień’; SWO (406) – ar. ‘rząd, szereg; rozdział Koranu’ [znaczenie, pochodzenie].

²³ Objasnienia semantyczne: Jankowski H., Łapicz Cz., *Klucz do raju*, Warszawa 2000, 216.

²⁴ Danecki J., Kozłowska J., op.cit., 561 - por. f,tiÉa – 1. ‘początek’; 2. ‘wprowadzenie, przedmowa’, ‘pierwsza sura Koranu’ (al-F,tiÉa).

²⁵ Ibidem, 302.

²⁶ Wyraz notowany po raz pierwszy w SPoIXVI (XXIII, 251) w znaczeniach: 1. ‘fragment tekstu stanowiący pewną całość i wizualnie wyodrębniony’ a. ‘przepis prawny urzędowy zawarty w artykule ustawy lub kodeksu’; 2. ‘znak graficzny w kształcie &’. W dobie średniopolskiej używany bardzo rzadko (w SPoIXVI - 4 r. u Mącz).

kontekstach: *ajet kur'anny* (W, s. 354); *inšije muvec hetij ajet'*; *jednim ajet'em Boh rek* (KL – A, 60). W polskich przekładach Koranu ar. ,ya[t] tłumaczone jest jako *wiersz*: *Powiedz im: zsyłałem go z nieba po wierszu i po rozdziale, aby bardziJ utwierdzić serca twoje* (KB1 XXV, 34) lub *werset*: *On to zesał ci Księgę. Zawarte są w niej wersety niezachwiane i decydujące w znaczeniu* (K3 III, 8).

Jednakże w Tlp występują jeszcze inne wyrazy związane z budową Koranu, nietłumaczone na języki słowiańskie, np.: *Purfy* (z ar. Éurčf, pl. od Éarf 'litera' (<turk.: harf) – por. tur. huruf 'litera'²⁷). W piśmiennictwie Tlp słowo *churf* (pl. *churfy*) oznacza 'literę, –y': *jak'ich churfav nemaš u fat'iche 0urej? 'tri churfi* (W, 356; A, 64; KM, w. 7, s. 486), *sufry* (z ar. sifr 'księga (zwłaszcza święta)'²⁸). Woronowicz charakteryzuje to słowo jako '1/30 część Koranu' (W, 364; por. KM, w. 2, s. 329), *chyz'by* (z ar. Éizb 1. 'grupa, zrzeszenie'; 2. 'partia'; 3. 'sześćdziesiąta część Koranu'²⁹). W KL wyraz ten występuje w kontekście: *u kur'ane sto dvaccac chižbav* (A, 63; por. W, 356 'część; rozdział'; KM, w. 5, s. 485).

Zapóżylenie *koran* pojawia się w polszczyźnie już w dobie średniopolskiej. Jest notowane po raz pierwszy w SPolXVI, który jako teksty źródłowe podaje tu najczęściej utwory pisarzy, historyków etc. pochodzących z kresów albo przebywających na kresach czasowo (chodzi głównie o kresy pd.-wsch., a szczególnie Ruś Czerwoną). SPolXVI notuje postacie z zachowanym ar. rodzajnikiem al- *Alkoran*, *jelkuran* (z nagłosową protezą j- jak w innych zapożyczonych w staropolszczyźnie wyrazach obcego pochodzenia) wskazujące na źródło ar. i tureckie pośrednictwo w procesie zapożyczenia (por. ar. 'al-Qur', n, tur. Al-Koran, Al-Kuran, Elkoran, Elkuran, Kuran). Późniejsze słowniki języka polskiego podają zarówno formę z rodzajnikiem jak i bez rodzajnika.

Proces adaptacji tego wyrazu do języka polskiego przebiegał bardzo szybko - już w dobie średniopolskiej notowany jest derywat przymiotnikowy *alkoranowy* oraz wyrażenie *turecki alkoran*.

Równolegle wyraz *koran* pojawia się w „północnokresowym” piśmiennictwie religijnym Tlp (pierwsze zabytki pochodzą z II/XVI). Jednakże do XIX w. występuje tu przede wszystkim, wskazująca na źródło ar., forma *kuran* oraz jej derywaty *kur'anny*, *kurandzej*. U Tlp występują też inne, wywodzące się z języka ar., nazwy Koranu, nieznane polskim źródłom leksykograficznym: *furkan*, *kitabullach*, *mewni*. W przekładach Koranu podjęto próbę ich tłumaczenia jako *rozróżnienie księga Allaha*, *księga Boga* bądź *wykład*, najczęściej są jednak nieprzekładane na języki słowiańskie. Podobnie jest z przymiotami *Koranu*: *šan*, *kal*, *mu All*, *hi*, *kit*, *bom verP*. Przyczyn ich nieprzekładalności jest wiele, począwszy od szczególnego traktowania przez muzułmanów języka arabskiego, jako języka objawienia, poprzez trud przekładu specyficznej terminologii związanej z religią islamu i poszukiwania najbardziej adekwatnych ekwiwalentów w językach słowiańskich. Przykładem tego rodzaju poszukiwań jest użycie w stosunku do Koranu mało znanego w dobie średniopolskiej słowa *dyrekcyjja* czy metaforycznych nazw, typu: *dekret Boży*, *sądziciel* lub równie rzadko używanego w staropolszczyźnie wyrazu *paragraf* jako odpowiednika ar. ,ya[t].

Wyrazy *ajet* czy *sura* związane z budową Koranu zostały najprawdopodobniej zapożyczone do języka polskiego dzięki pierwszym przekładom świętej księgi islamu, gdyż znane są w polszczyźnie dopiero od XIX w. i notowane po raz pierwszy przez SWil. Zarówno w przekładach Koranu jak i w powszechnym użyciu są

²⁷ Stachowski S., op. cit., 1975–1986, I, 117; por. Danecki J., Kozłowska J., op. cit., 1996, 285: ar. Éarf, Éurčf – 1. 'litera'; 2. 'dźwięk, spółgłoska'; 3. gram. 'partykuła, przyimek, spójnik'.

²⁸ Jankowski H., Łapicz Cz., op. cit., 175.

²⁹ Danecki J., Kozłowska J., op. cit., 287.

zastępowane polskimi odpowiednikami *werset*, *wiersz* (ajat, ajet) i *rozdział* (sura). Natomiast specyficzne nazwy pierwszej sury Koranu czy też inne wyrazy ar. pochodzenia, związane z budową Koranu, jak np.: *churfy*, *chyzby*, *sufry* nie są przekładane na języki słowiańskie, ale translokowane z tekstów oryginalnych i z czasem ulegają procesowi slawizacji.

Słowniki:

- STch – *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*, red. M. Karpluk, Kraków 2001.
ST – *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*, W. P. Turek, Kraków 2001.
SWO – *Słownik wyrazów obcych*, W. Kopaliński, Warszawa 1983.
SEBr – *Słownik etymologiczny języka polskiego*, A. Brückner, Warszawa 1970.
SESł – *Słownik etymologiczny języka polskiego*, F. Sławski, Kraków, I-V, 1952-1982.
SLam – *Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1939.
SMuchl – *Źródłosłownik wyrazów które przeszły, wprost czy pośrednio, do naszej mowy z języków wschodnich*, Muchliński A., Petersburg 1858.
SDor – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa, I-XI, 1958-1969.
SMick – *Słownik języka A. Mickiewicza*, red. K. Górski, Wrocław-Warszawa-Kraków, I-XI, 1962-1983.
SW – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa, I–VIII, 1900-1927.
SWil – *Słownik języka polskiego*, Wilno, I-II, 1861.
SPas – *Słownik języka J.Ch. Paska*, I–II, 1965–1973.
SL – *Słownik języka polskiego* S. B. Lindego, Lwów, I–VI, 1854-1860.
SPolXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. R. Mayenowa, Wrocław-Warszawa-Kraków, I-XXVIII, 1966-2000.
SStp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, Wrocław-Warszawa-Kraków, I-X (1953-1993) i XI (z. I-VI; 1995-2000)

Skróty tekstów źródłowych:

- KzK - *Kitab z Kazania*
Chl - *Chamaïł lipski*
T1- *Tefsir* – 1725r. fragm.
T2 - *Tefsir* – 1788r. fragm.
KL - *Kitab „londyński”*
KŁ - *Kitab Łuckiewicza* fragm.
KM - *Kitab Milkamanowicza* fragm.
A - Akiner S., *The Vocabulary of a Byelorussian k'it'ab in the British Museum*
W - Woronowicz A., *Kitab Tatarów litewskich i jego zawartość*
Ww - J. Sobolewskiego *Wykład wiary mahometańskiej czyli islamskiej*
KF - *Koran* w przekładzie filomatów
KB1 - *Koran* w przekładzie J. Buczackiego
WzK - *Wersety z Koranu*
KB2 - *Koran* w przekładzie J. Bielawskiego
K3 - *Koran „londyński”*

Bibliografia:

- Deiana G., Spreafico A., *Wprowadzenie do hebrajszczyzny biblijnej*, oprac. wersji polskiej Bazyliński S., Warszawa 2001.
Gnilka Joachim, *Biblia a Koran: podobieństwa i różnice*, Kraków 2005.
Karpluk M., Sambor J., *O języku religijnym*, Lublin 1988.
Kościelniak Krzysztof, *Złe duchy w Biblii i Koranie*, Kraków 1999.
Kościelniak Krzysztof, *XX wieków chrześcijaństwa w kulturze arabskiej*, Kraków 2000.
Kościelniak Krzysztof, *Tradycja muzuhmańska na tle akulturacji chrześcijańsko-islamskiej od VII do X wieku. Geneza, historia i znaczenie zapożyczeń nowotestamentowych w hadisach*, Kraków 2001.
Kościelniak Krzysztof, *Chrześcijaństwo w spotkaniu z religiami świata*, Kraków 2002.
Kotlicka, *Polskie przekłady Biblii*,
Kwilecka Irena, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003.
Nowicki P., *Greczyzna biblijna. Wprowadzenie*, Warszawa 1967.
Nowicki P., *Hebrajszczyzna biblijna*, Warszawa 1978.
Rosłon J. W., *Zammeru Maskil. Filologiczny komentarz do Księgi Psalmów ze słownikiem hebrajsko-polskim i łacińskim oraz konkordancją i zarysem reguł gramatycznych*, z. 1-3, Warszawa 1985.
Thyen Johann-Dietrich, *Biblia i Koran. Synopsa wspólnych tradycji*, Warszawa 2002.
Tomal M., *Język hebrajski biblijny*, Warszawa 2000.